

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

Класи і класові відносини у Скіфії*

В історії Східної Європи VII—III ст. до н. е. належне місце посідають скіфи, чим і пояснюється глибокий до них інтерес, який існує у науці.

Питання соціально-економічного ладу у скіфів, порушені у цій статті, вперше привернули увагу дослідників майже сто років тому (А. С. Лаппо-Данилевський, 1887). Довгий час вважалося загальнови-знаним, що скіфське суспільство було первіснообщинним, і навіть у післяжовтневий період серед скіфологів панував погляд, згідно з яким воно у своєму розвитку досягло вищого ступеня ладу військової демократії. Такої точки зору дотримувались, зокрема, В. Й. Равдонікас (1932 р.), М. І. Артамонов (1947 р.). На початку 30-х років виникла рабовласницька концепція, запропонована О. П. Смирновим 1934 р. і підтри-мана пізніше у працях Б. Н. Гракова (1954) та О. І. Тереножкіна (1966).

За останнє десятиріччя наука збагатилась новими дослідженнями, спрямованими на теоретичну розробку проблем докапіталістичних фор-мацій, що позитивно вплинуло і на висвітлення скіфської проблематики. Новим і, як нам здається, особливо важливим моментом є досягнута до-слідниками єдність у трактуванні скіфського суспільства як ранньокла-сового. Однак і досі ще існують розходження, головним чином у визна-ченні часу, коли у скіфів склалося класове суспільство. Так, з точки зору Д. Б. Шелова та А. М. Хазанова, які багато в чому солідаризуються з Б. Н. Граковим, у Скіфії VI—V ст. до н. е. ще панував первіснообщин-ний лад, а формування класів та держави пов'язується з часами царя Атея і визначається в цілому не раніше кінця V ст. до н. е.¹ На нашу думку, цей процес відбувався у незрівнянно давніший час — не пізніше початку VI ст. до н. е.²

Для кращого з'ясування проблеми необхідно коротко зупинитися на тому, як ми трактуємо Скіфію та скіфське суспільство.

З писемних джерел відомі такі основні віхи стародавньої історії скі-фів: їх вторгнення з глибин Азії в Північне Причорномор'я та міграція з його території більшої частини киммерійців у Малу Азію; передньоазі-атські походи скіфів і повернення у південні степи Східної Європи; під-корення ними місцевого населення Степу і Лісостепу на північ від Чор-ного моря. Це результат великої війни з аборигенами (названими у ле-генді про неї «скіфськими рабами», молодими нащадками осліплених рабів), яка, за словами Геродота, була «не менше мідійської»³, тобто греко-персидської. Дальший хід подій привів до утворення Скіфської держави.

Скіфія склалась як велика країна, обмежена на заході Карпатами, на сході Доном, на півдні — узбережжям Чорного та Азовського морів, а на півночі — південною окраїною зони лісу. Її населяли етнічно відмін-ні племена та народи, які, крім того, розрізнялись між собою господар-

* Доповідь, прочитана на вченій раді Інституту археології АН УРСР 1 листопада 1973 р.

¹ Д. Б. Шелов. Социальное развитие скифского общества.— ВИ, № 3. М., 1972; А. М. Хазанов. О характере рабовладения у скифев.— ВДИ, № 1. М., 1972.

² В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін.— Археологія УРСР, т. II. К., 1972.

³ Геродот, IV, 1.

ським укладом та способом життя. Північно-Західне Причорномор'я займали калліпіді, інакше «елліно-скіфи»; на захід від Дністра, очевидно, жили осідлі алазони, мабуть, фракійці за етнічною належністю; у Лісостепу між Дністром та Дніпром — скіфи-орачі, що були нащадками чорноліських племен, яких можна вважати протослов'янами. Лівобережний Лісостеп заселили переважно скіфи-землероби, які поступово просу- вались по Дніпру на південь, а Степ став зоною скіфів-кочівників та скі- фів царських⁴. Кочове і, певно, землеробське населення Лівобережжя було іранського походження.

Степи з великою кількістю рік являли собою кращі випаси в Євразії. Основне багатство Скіфії складалось з овечих отар, великої рогатої худоби, табунів коней. Скоріш за все, скіфи кочували в меридіальному напрямку, дотримуючись сезонного чергування пасовищ; зимівники вони мали на півдні, у примор'ї та багатих луками низинах рік, а літні випаси — на півночі, де по степових урочищах могли просуватись аж до початку лісової смуги. Так, на півдні Європейської частини СРСР у XIII—XV ст. кочували золотоординські татари, згуртовуючись в інтересах безпеки у численні орди — своєрідні військові з'єднання. За скіфського часу умови життя у Степу могли бути ще більш суворими, отже, і скіфи, найімовірніше, мусили об'єднуватись у великі общини. Осілі племена жили у городищах та неукріплених селищах. Займалися вони переважно орним землеробством та скотарством. Основною сільськогосподарською культурою була пшениця.

У Скіфії склалось таке саме співвідношення між кочовим та осілим елементом, яке К. Маркс вважав притаманним всім східним народам⁵. Тісні та різнобічні взаємини між цими двома частинами населення привели до встановлення в країні порівняно однорідної скіфської культури та основних особливостей соціально-економічного ладу. Для ранніх скіфів велике значення мали зв'язки з стародавнім Сходом і Кавказом, а з середини VI ст. до н. е.— широкі й активні контакти з грецькими торго- во-ремісничими містами північного узбережжя Чорного моря. За рівнем соціально-економічного розвитку, культури та військової могутності скі- фам належало одне з перших місць серед інших кочових народів того часу.

Народам Євразії бронзового віку притаманне землеробсько-скотар- ське господарство. У них не пізніше кінця II тисячоліття до н. е., за ар- хеологічними даними, виникає кочове скотарство, яке мало на той час велике прогресивне значення: нові форми господарства та побуту давали можливість з найменшими затратами праці якнайширше використовувати майже безкрайні випаси степів, напівпустель та гірських лугов. У ко- човому скотарстві було знайдено нове джерело зростання додаткового продукту та багатства, воно зумовило великі соціальні зміни, оскільки до кочового життя були залучені численні народи, які населяли простори від Монголії на сході, до Подунав'я на заході. «Кочові народи,— пише К. Маркс,— перші розвивають у себе форму грошей, оскільки все їх май- но перебуває в рухомій, отже безпосередньо відчужуваній, формі і оскіль- ки спосіб їх життя завжди приводить їх у стосунки з чужими общинами і тим спонукає до обміну продуктів»⁶.

У багатьох народів, що перейшли до кочів'я, виникають значні зміни у формах сім'ї. Легка відчужуваність худоби сприяла появі сімейної, а пізніше і приватно-сімейної власності в общинах. За Ф. Енгельсом, на стада раніше всього поширюється приватна власність глав сімейств⁷. Кожний вільний общинник потенціально стає кінним воїном, завдяки чому далекі рейди великих загонів вершників та їх з'єднань з грабіж- ницькими й агресивними цілями виступають як звичайні явища цієї

⁴ Геродот, IV, 1, 16—20.

⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 96.

⁶ Там же.

⁷ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 156.

епохи. Рішуче зростає роль племінної аристократії, вона перетворюється а військову, в руках якої концентрується не лише влада, а й значне майно.

Як відомо, у скіфів з часу їх виходу на історичну арену у VII ст. до н. е. лік рідні вівся по чоловічій лінії: про це свідчить, зокрема, повідомлення, що цар Мадій — син царя Прототія, що цар Іданфірс був сином Савлія, онуком Гнура, правнуком Ліка, праправнуком Спарганейта⁸.

Нам вдалося встановити, що скіфська сім'я була не патріархальною, як вважалось раніше, а індивідуальною, з характерною для неї приватною власністю. Підставою для такого висновку є міф про шлюб амазонок з юнаками, що належали до племені скіфів царських. Ідучи до амазонок, вони забрали з собою виділену їм батьками частину майна⁹. З цього можна судити про легке відокремлення від сім'ї дорослих синів після весілля. Уявлення про таку родину дає розповідь Лукіана, де згадується скіф Абавах, що прийшов в Ольвію з сім'єю, членами якої, крім нього, були жінка, грудне немовля та семирічна дівчинка¹⁰. У тому, що скіфи мали невеликі сім'ї, переконують також дані про майнове становище простих общинників, які найчастіше були людьми порівняно бідними, а інколи й зовсім незаможними. Такого характеру бідність більше властива малим, а не великим патріархальним родинам.

Д. Б. Шелов та А. М. Хазанов визнають наявність у скіфських общинах збіднілих людей, але пов'язують відомості про них тільки з пізнішим періодом, коли, на думку цих дослідників, почало формуватися класове суспільство. Ми вважаємо, що занепад господарства багатьох простих общинників мав місце у Скіфії віддавна. Поза увагою наших опонентів залишається зміст тих рядків поета Піндара (кінець VI — початок V ст.), де говориться, що «серед кочівників-скіфів блукає Стратон, в якого немає житла, що перевозиться на візку»¹¹. Ігнорується також факт наявності піхоти у військах скіфів царських у другій половині VI ст. до н. е.¹² Про безкінну бідноту спеціально згадує Гіппократ, а саме з неї, за Лукіаном, і вербувалась піхота¹³. Бідність була причиною і соціального приниження. Як зазначав К. Маркс, у кочівників володіння конем робить людину вільною, дає їй можливість брати участь у житті общини¹⁴.

Справді, майновий стан був у давнину міркою соціальної ваги людини: у Гіппократа безкінні скіфи названі людьми «найбільш низького походження», а в давньому тлумаченні наведеного тексту Піндара незможні іменуються «безчесними». Причини занепаду господарства частини скіфів-общинників, очевидно, були ті самі, що й у всіх кочових народів Євразії: це епізотії, надмірні снігопади, ожеледь, війни та ін. Постійним тягарем лягала на простих общинників загальна військова повинність, обов'язок мати добре озброєння та повністю спорядженого верхового коня.

Основними виробниками у скіфському суспільстві слід вважати людей, які виходять, за словами Лукіана, з «юрби простих скіфів». Останніх, як власників пари биків та одного воза, називали «восьминогими»¹⁵. Разом з тим в общині був прошарок і більш заможних, про що найкраще свідчать поховальні пам'ятки. У курганах, крім поховань небагатих скіфів, що різнилися за майновим становищем, постійно трапляються могили і більш забезпечених людей. Так, у кургані поблизу с. Нова Розанівка, на північ від м. Миколаєва, О. Г. Шапошникова відкрила поховання, де були знайдені шолом, панцир та штани з залізним лускоподіб-

⁸ Геродот, I, 103; IV, 76.

⁹ Геродот, IV, 115, 116.

¹⁰ Лукіан і Токсарис или дружба, § 61.

¹¹ Схолии к комедиям Аристофана.— ВДИ, № 2, М., 1947, стор. 300.

¹² Геродот, IV, 134.

¹³ Гиппократ. О воздухе, водах и местности, гл. 30; Лукіан. Токсарис или дружба, § 30.

¹⁴ Див.: К. Маркс. Подготовительные работы для «Святого семейства» (из рукописного наследия К. Маркса и Ф. Энгельса).— К. Маркс и Ф. Энгельс. Собр. сщ., т. III. М.— Л., 1929, стор. 662.

¹⁵ Лукіан. Скиф или гость, § 1.

ним покриттям, акінак, два наконечники списів та горит з стрілами. Під час розкопок, проведених нашою експедицією поблизу м. Орджонікідзе на Нікопольщині, виявлено поховання чоловіка, супроводжуване портупейним поясом з срібним, плакованим золотом набором, залишками горита з наконечниками стріл, залізним наконечником списа та бойовою сокирою. В його ногах лежав скелет молодої дівчини (може, дружини) у вбранні, прикрашеному золотими бляшками і намистинами, та з чотирма золотими перснями на руках. Подібних поховань відомо вже чимало.

Кочівникам-общинникам антагоністично протистояла винятково багата і, очевидно, численна військова знать. У Гіппократа скіфські багатії названі найбільш благородними і найбільш могутніми¹⁶. Про майно таких скотарів можна судити з розповіді Лукіана про одного кочівника у Прикубанні, племінна належність якого не вказана. Він мав «десять золотих чаш, вісімдесят чотиримісних возів і безліч овець та биків». Під час військових зборів такі багатії могли виставляти по п'ять, десять і більше вершників на своєму утриманні¹⁷. Верхівку аристократії очолювали царі, що правили Скіфією. Рід їх, який сильно розрісся, входив до складу скіфів царських. Тут немає необхідності спинятися на описі загальновідомих степових курганів, які умовно вважаються царськими. Серед них на першому місці, як найбагатші, залишаються Чортмлик та Куль-Оба, слідом за якими можна назвати Солоху, Товсту Могилу, Гайманову Могилу, Мелітопольський курган. Всі вони датуються IV та раннім III ст. до н. е., тоді як кургани не тільки знаті, а й простих общинників архаїчної доби трапляються в степу рідко. На цій підставі деякі дослідники (І. В. Яценко та ін.) поспішно роблять висновок, що кочові скіфи в ранній час значно відставали за рівнем свого соціально-економічного та культурного розвитку від сусідніх народів, в тому числі від населення українського Лісостепу та Північного Кавказу. Відповідно до цього і висловлюється думка, що у кочових скіфів ранньої доби, які нібито не мали багатих царських поховань, аналогічних курганам скіфських царів IV ст. до н. е., зберігався первіснообщинний лад.

Такий підхід до скіфської проблеми є вузько археологічним і суперечить найважливішим свідченням писемних джерел. У зв'язку з цим нагадаємо, що скіфи царські не тільки колись очолили передньоазіатські походи східноєвропейських кочівників, які мали вплив на весь хід історії стародавнього Сходу, але також виявилися переможцями великого царя персів Дарія Гістаспа і тим самим похитнули його міжнародний авторитет. Прихильники концепції пізнього формування класів та держави ігнорують і згадку Геродота про те, що в середині V ст. скіфи царські були «найкращими та найчисленнішими», що саме їм підкорялись всі племена Скіфії. Але так було і значно раніше. По берегах Понта Евксінського, пише він, куди вступав походом Дарій, живуть племена, за винятком скіфів, незрівнянно грубіші, ніж у всіх інших країнах. «Ми не можемо вказати жодного племені по цей бік Понта, яке б виділялось за розумом і не знаємо жодної видатної людини, за винятком хіба скіфського народу та Анахарсіса»¹⁸.

Коли йдеться про те, що архаїчні скіфські могили у Степу трапляються зрідко, то замовчується повідомлення Геродота про те, що скіфських царів за його часу ховали на окремому кладовищі, у найвіддаленішій частині Скіфії, у землі племені герр. Очевидно, і прості общинники мали в архаїчну епоху свої кладовища не у Степу, а десь у лісостеповій смузі, для якої, до речі, відома велика кількість дуже ранніх поховальних пам'яток скіфського типу. Скіфський Геррос ще не виявлено, але пошуки його ведуться, велика увага цьому приділяється у працях В. А. Іллінської.

Часом ігноруються не тільки писемні джерела, а й дані археології.

¹⁶ Г и п п о к р а т. О воздухе. . . , гл. 30.

¹⁷ Л у к и а н. Токсарис или дружба, § 46.

¹⁸ Геродот, IV, 46.

Дійсно, архаїчних скіфських пам'яток небагато, але вони мають світову славу. Тут насамперед можна назвати Мельгуновський курган у верхів'ях р. Інгульця та Криворізький на р. Калитві. В одному ряду з ними стоять такі власне скіфські кургани, як Келермеські, Костромський та Ульський, що окремими дослідниками помилково приписуються меотам, хоч не мають нічого спільного в обряді з їх ґрунтовими могилами. Нарешті, визначною давньою пам'яткою є гробниця скіфського царя, відкрита поблизу сел. Зівіє в Іранському Курдістані. Ні багатством, ні розкішною поховального обряду, притаманного варварам, ці пам'ятки ні в чому не поступаються більш пізнім і, отже, ще раз переконують у необґрунтованості протиставлення у соціально-економічному плані ранньої Скіфії пізнішій.

Скіфи царські вважалися вільними і, очевидно, не підлягали будь-яким формам оподаткування. Однак і в них існувала глибока майнова та соціальна нерівність. Біднота в общині мала бути великим резервом дарової або майже дарової робочої сили. Способи її експлуатації нам невідомі. Можна лише припускати, що у скіфів, як в усіх інших кочових народів пізнішого періоду в Євразії, експлуатація була завуальованою і виступала у вигляді так званої родової взаємодопомоги. Вона здійснювалася шляхом спільного випасу худоби, коли пастухами у скіфської знаті виявлялись прости общинники, або набирала такої форми, коли за приплід бідняки пасли стада і могли користуватися молоком, вовною тощо. Беручи до уваги ці форми експлуатації, можна скласти уявлення про те, як вели велике кочове господарство багатії і як кочували бідні безкінні скіфи, що не мали худоби для самостійного господарювання.

Можливо, були й інші шляхи визиску. Так, для розуміння класових відносин у скіфів великий інтерес становить повідомлення Геродота про існування особливої повинності, яку несли вільні скіфи, виконуючи різноманітні служби при царі. Зокрема, давньогрецький історик пише, що царю служать ті, кому він сам накаже, а купованих рабів у нього взагалі немає. Серед слуг, які йшли в разі смерті царя в його могилу, Геродот називає виночерпія, конюха, слугу та вісника. Крім того, через рік з тих, що залишились, вибирали найбільш здібних п'ятдесят чоловік, душили їх та розставляли у вигляді кінної варті навколо царського кургану¹⁹. В історіографії вони трактуються як дружинники.

Звичай супровідних поховань у скіфських могилах давно відомий в археології, однак довго не були з'ясовані точні ознаки їх соціальної належності. Тепер встановлено, що вбитий скіф-слуга, який супроводжував мертвого господаря, був покладений у гробницю завжди з дотриманням основних вимог скіфського поховального ритуалу: у витягнутому положенні, з особистими речами, спорядженням та зброєю. Допускалось лише порушення орієнтації. Нерідко визначене службове становище таких осіб: це були воїни-вартові, кухарі, чашники, конюхи. Біля них лежали не лише бронзові, а й срібні та золоті прикраси, наприклад, гривні. Як показує інвентар, поховані за своїм майновим становищем нічим не відрізнялись від простих общинників. Очевидно, близькість до царя не давала його слугам якихось привілеїв, не зближувала їх з скіфською аристократією. Серед них немає навіть представників більш заможного прошарку. Мабуть, на скіфів-общинників покладалась вся трудова повинність, пов'язана з обслуговуванням царської ставки, у тому числі навіть виконання робіт, які Геродот прирівнював до рабських. Так, він відзначав, що скіфські царі не мали купованих рабів.

Питання про супровідні скіфські поховання заслуговує спеціального вивчення. Однак уже зараз можна сказати, що навряд чи всі такі пам'ятки належать до царських, серед них, очевидно, є також гробниці номархів або інших високих за своїм рангом осіб—воєначальників та членів їх сімей. Це дає можливість зробити висновок, що право набирати собі слуг з числа простих общинників мали не лише царі. Цікаво відзначити,

¹⁹ Геродот, IV, 71—72.

що таке право поширювалось і на вільних скіфянок, як свідчить багата жіноча гробниця Мелітопольського кургану, де, судячи з обряду та знайдених речей, виявлено супровідне поховання скіфянки-служниці (раніше ми помилково бачили в ній рабиню). Таким чином, розширюється коло експлуатованих знаттю. Якщо підтвердиться наше припущення про існування у скіфської аристократії права перетворювати общинників на своїх слуг, то його можна буде розглядати як особливу давню форму соціального примусу, зумовленого деспотичною владою над працею та життям простого общинника. У загальних рисах ця форма наближена до рабовласництва.

Треба пам'ятати, що скіфська община була значно складнішою, ніж її уявляють звичайно. Кочовий, специфічно воєнізований спосіб життя скіфів сприяв виникненню і розвитку різних галузей виробництва — металургійного, ковальського, бронзоливарного, деревообробного та інших, без яких община не могла існувати. Б. М. Граковим та Б. О. Шрамком доведено, що у Скіфії такі спеціалізовані виробництва, як металургійне і обробка металів, виділилися в окремі ремесла.

На жаль, Б. О. Шрамко, успішно досліджуючи питання господарського і виробничого життя у племен Скіфії, не уникнув ряду помилок, які мають принципове значення. Так, він у категоричній формі стверджує, що у ранній час скіфи не мали жодних ремесел, бо постійно кочували, а в степу тоді не було міст і поселень. Грунтуючись на цьому хибному з точки зору історичної етнографії висновку, він даремно силкується довести, що творцями скіфської культури були автохтонні лісостепові племена, а не власне скіфи²⁰.

У вивченні скіфського суспільства слід було б враховувати, крім ремісників (особливо зброярів), і такий прошарок, які торгівці. Незважаючи на те, що торгівля у Скіфії була на рівні товарного обміну, вона мала інтенсивний характер, яскраво засвідчений знахідками великої кількості різних предметів античного імпорту у пам'ятках скіфської культури. Торгівля велася річковими шляхами, на значення яких звертає нашу увагу Геродот, а також суходолом. Були скіфи, пише він, що займалися й транзитною торгівлею по дорогах, які пролягали з грецьких торжищ у Причорномор'ї через Скіфію до сусідніх народів, а також у віддалені від неї країни. На північному сході скіфські купці доходили до ісседонів, а далі були невідомі землі, де, за легендами, «жили одноокі люди і грифи, що стерегли золото»²¹.

Суспільно-економічна роль ремісників і торгівців у Скіфії поки що не зовсім з'ясована. Досить значний соціальний прошарок становили скіфські ворожбитів, близькі за своїми функціями до жерців.

Багато хто гадає, що праця кочівника настільки легка, що в ній не лишалося місця для використання рабів. Вважалося, що коли вони й були, то використовувалися виключно у домашньому господарстві, бо допускати рабів до худоби було небажно у зв'язку з можливістю втечі. Безтурботно жилося у степах лише багатим людям, тоді як прості общинники мусили не тільки вести своє господарство, а й обслуговувати знатних скотарів.

Ми не мали змоги більш детально висвітлити роль рабів у кочових народів за етнографічними й історичними даними. Але всупереч наведеним висловлюванням наявні джерела характеризують зовсім інше ставлення кочівників до рабів і використання їх праці. Наведемо кілька прикладів, що стосуються різних історичних періодів. Так, супутники В. Рубрука під час його подорожі у XIII ст. мало не стали рабами золотоординських татар, які збиралися примусити їх пасти биків і доїти кобилиць²².

²⁰ Див.: Б. А. Шрамко. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии.— ПСА. М., 1971, стор. 93, 95, 100.

²¹ Геродот, IV, 21—27.

²² В. Рубрук. Путешествие в восточные страны. СПб., 1911, стор. 167.

В одному з джерел початку минулого століття є таке повідомлення про казахів: «Заможні мають багато невільників, здобутих ними в набігах, але до того ж вони тримають у себе для usługування багато бідних своїх земляків»²³. Російський козак, який приблизно в цей же час потрапив у полон до казахів, стеріг табуни, доїв кобил і робив сир з молока. Йому вдалося втекти від володаря, але при цьому він ризикував своїм життям²⁴.

Кочівники виявляли глибокий інтерес до забезпечення свого господарства полоненими ремісниками, які мали постачати воїнів зброєю та іншим бойовим спорядженням, а також виготовляти предмети розкоші. Ось що пише І. П. Петрушевський про татаро-монголів XIII ст.: «Закінчивши грабування міста і розподіл здобичі, вони взяли за городян: військових вбивали, сім'ї їх віддавали у рабство. Дівчат і молодих жінок також робили рабнями і ділили поміж знаттю і воїнами. Ремісників і досвідчених майстрів розподіляли як рабів між монгольськими царевичами та знаттю»²⁵.

З цих повідомлень випливає, що кочівники в усі часи мали потребу в рабах і перекладали на них важку працю, використовуючи не тільки в домашньому, а й в тваринницькому господарстві. Немоżliво собі уявити, щоб скіфи були винятком. Найімовірніше, скіфська знать, подібно до монгольської, могла також охоче брати у полон ремісників, в тому числі й торевтів, щоб тримати їх у майстернях при своїй ставці. Це припущення підтверджується деякими археологічними спостереженнями. Згадана вище розповідь Геродота про осліплення рабів, які займались доїнням кобил, і про війну скіфів з їх нащадками дуже важлива своїм етнічно-фольклорним оформленням. В ній яскраво відображена велика роль рабства у кочівників, жорстокість до поневолених і рабовласницька ідеологія скіфів.

Однак, на думку Д. Б. Шелова та А. М. Хазанова, ця розповідь не заслуговує ніякого довір'я, бо не відповідає скіфському суспільству і, певно, вигадана якимось греком чи самим Геродотом. Такий висновок обґрунтовується тим, що тут знайшла надто сильний для скіфів вияв рабовласницької ідеології, більш властива грекам, для яких були звичайними юридичні і психологічні норми античного рабовласницького суспільства. Вказуючи на це, Д. Б. Шелов водночас намагається заперечити історичне значення такого джерела, як повідомлення Клеарха Солійського про рабство у скіфів. Він вважає, що в цьому повідомленні перебільшена лютість скіфського рабоволодіння, жорстокість у поведженні з рабами. Все це не більше, ніж гіперкритика. Свідчення Геродота і Клеарха, очевидно, правдиво відбивають скіфську дійсність. Нагадаємо, що подібна жорстокість підтверджується також повідомленням Геродота про людські жертвоприношення богу війни Аресу, на честь якого вбивали кожного сотого полоненого. У ставленні до рабів нема нічого, що не відповідало б всьому духу скіфської ідеології. Досить вказати на величезні людські жертви під час церемонії поховання скіфського царя, коли вбивали вже не рабів, а вільних скіфів. Саме люта нещадність характеризує образ скіфів в історії. Геродот не згущує барви, коли пише про їх воєнні звичаї: «Скіф п'є кров першого вбитого ним ворога, а голови всіх вбитих ним у бою відносить царю, бо той, хто принесе голову, одержує частину загарбаной здобичі, а хто не принесе — не одержить»²⁶.

Рабовласницька ідеологія у тих її виявах, з якими нас знайомлять писемні джерела, розкривається і в інших свідченнях епохи. Вперше специфіка супровідних поховань рабів була уточнена у результаті розкопок курганів поблизу м. Борисполя (на схід від Києва) 1960 р.²⁷ З'ясува-

²³ М. П. Вяткин. Батыр-Срым. М.—Л., 1947, стор. 142.

²⁴ А. К. Толстой. Два дня в киргизской степи.— Собр. соч., т. 3. М., 1964, стор. 119.

²⁵ И. П. Петрушевский. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219—1224 гг. и его последствия.— Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1970, стор. 115.

²⁶ Геродот, IV, 64.

²⁷ В. А. Ильинская. Скифские курганы близ г. Борисполя.— СА, № 3. М., 1966, стор. 156, 159, 161, 162, 164, 166—167.

лось, що рабів клали не тільки в могили знаті, а й заможних общинників. У тому, як це робилось постійно, виявляється прагнення скіфів підкреслити свою пиху і зневагу до нижчих істот. Тіло раба було прийнято класти у ногах похованого або нижче — перед виходом з катакомби. На відміну від вільних людей раби лежали не витягнуті, а скорчені на боці. Це явище, дуже поширене в пам'ятках Скіфії, наводить на думку, що загадкові скорчені поховання, які трапляються іноді на античних некрополях, могли належати рабам. Нерідко зневага виявляється ще виразніше. Як показують пози деяких кістяків з розкинутими руками і ногами, рабів у цих випадках кидали чи засували в могили. У катакомбі Гайманової Могили, звідки походить чудова срібна чаша із зображенням скіфів, перед одним з виходів біля кістяка коня були скелети двох рабів — підлітків, які лежали в описаних вище позах ²⁸.

У двох курганах у Борисполі з гробницями у вигляді брусованих склепів тіла рабів поклали за дерев'яною обшивкою стін, у спеціально виритих для них підбоях (у цих випадках кістяки були витягнуті). До речі, подібне поховання раба відкрито в одному з досліджених В. І. Марковим курганів поблизу с. Гойти на Північному Кавказі ²⁹. Рабське становище підкреслювалось і тим, що супровідні поховання були позбавлені особистих речей, у тому числі прикрас, за винятком окремих знахідок залізних чи бронзових простих браслетів.

Іноді наявні ознаки службових функцій рабів: у кургані у Борисполі є поховання маленької скіфської дівчинки, в ногах якої лежав скорчений кістяк рабині, очевидно, няньки. У багатій жіночій катакомбі Товстої Могили, розкопаної Б. М. Мозолевським, коло ніші з кухонним начинням було виявлено недбало кинутий кістяк молодій жінки з ножом у руці, певно, куховарки; там же, крім похованих біля коней скіфів-конюхів, трапився скелет підлітка без речей, в якому можна бачити хлопчика-раба при стайні ³⁰. Є також супровідні поховання наложниць.

Деякі дослідники (наприклад, А. М. Хазанов) пояснюють звичай ритуальних вбивств рабів тим, що вони не цінилися скіфами, бо останні не мали розвинутого рабовласництва у зв'язку з відсутністю широкої сфери застосування рабської праці. Така позиція є помилковою, навпаки, скіфи завжди клали в могили те, що вони дуже високо цінували — скарби у вигляді посуду і прикрас, золотих та срібних, дорогоцінну зброю, коней в коштовній зброї, а також скіфів-слуг та рабів.

Наявність великих багатств у руках скіфської знаті не можна пояснити результатами експлуатації лише своїх общинників і рабів. Одним з головних джерел збагачення, очевидно, було збирання данини з підвладного населення і у грабіжницьких походах. Скіфія з встановленим в ній пануванням скіфів царських над рештою племен країни являє собою типове політичне формування, властиве перехідному періоду до суспільства класового. «Власне община, — пише В. М. Никифоров, — стає (тоді) опорою нової знаті, що виділилась з родового ладу, тим знярядям, за допомогою якого ця знать грабує, підкоряє і, як вампір, ссе після завоювання інші народи» ³¹.

Саме так панували і скіфи. Вони, як повідомляє Геродот, господарювали в Азії 28 років і все спустошили своїм безчинством. Крім стягування данини з кожного народу, вони ще чинили і грабували, що тільки

²⁸ В. І. Бідзіля. Дослідження Гайманової Могили.— Археологія 1. К., 1971, стор. 47.

²⁹ В. И. Марковин. Скифские курганы у селения Гойты (Чечено-Ингушетия).— СА, № 2. М., 1965, стор. 166—168, рис. 7.

³⁰ Б. Н. Мозолевский. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине.— СА, № 3. М., 1972, стор. 271, 304.

³¹ В. Н. Никифоров. Концепция азиатского способа производства в современной советской историографии.— Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. М., 1966, стор. 28.

могли³². Ці найдавніші способи добування додаткового продукту відомі і для пізнішого часу скіфської історії, коли порівняно з минулим військова могутність степових володарів значно ослабла, а опір підвладних племен зростав. З наведеним свідченням Геродота співзвучне повідомлення Страбона про пізніх скіфів. «Номади,— пише він,— займаються більше війною, ніж розбоєм, і війни ведуть за данину; давши землю у володіння тим, хто звик до землеробства, вони задовольняються умовно зменшеною даниною, не для наживи, а для забезпечення повсякденних життєвих потреб; у випадку, коли данники не сплачують грошей, з ними починають війну... А не платять їм ті, що впевнені у своїх силах і можуть або дати відсіч нападам або перешкодити вторгненню»³³.

Як з цього повідомлення Страбона, так і за даними археології, можна скласти уявлення, що підвладні племена у внутрішньому своєму житті зберігали більшу самостійність і були близькі до культури та суспільно-економічного розвитку власне скіфів. Скрізь вони мали могутні укріплення — городища, в курганах щоразу відкриваються поховання місцевої знаті і добре озброєних піших та кінних воїнів. Крім данини, на залежні від скіфів царські племена були покладені й інші повинності. Слід припускати, що вони мусили виділяти війська для участі в скіфських походах, утримувати збирачів данини під час постоїв. Геродот повідомляє також про церемоніал проходження поховального кортежу з тілом померлого скіфського царя через землі всіх підкорених народів.

На основі етнографічних джерел можна судити про склад данини, яку підвладні племена сплачували хлібом, залізом, готовими виробами, в тому числі предметами озброєння та ін. Наприклад, киргизи, буряти, калмики, які у XVII—XVIII ст. панували головним чином над мисливськими племенами, забирали у них цінні хутра. Що ж до районів з розвинутим залізобудівним виробництвом, то вони давали крицю, наконечники стріл, кайла, молоти, а подекуди і хліб³⁴. В. Рубрук повідомляє, що татари у Східній Європі XIII ст. «навіть понад встановлену данину... з кожного житла брали по одній сокирі і все залізо, яке знаходили в злитку»³⁵. Усі такого роду побори яскраво характеризують кочівників. Золотом і сріблом вносились данина («дари») античним державам Північного Причорномор'я, що засвідчено, зокрема, для Ольвії декретом на честь Протогена.

Розгляд питання про класи і класові відносини у Скіфії дає можливість підбити деякі підсумки. Скіфія як держава утворилась в результаті завоювань. Скіфи царські поширили політичне панування на підкорене населення країни, яке опинилось у ролі данників, чим, власне кажучи, і визначається скіфське суспільство як класове. Ф. Енгельс підкреслював, що «...панування над підкореними несполучне з родовим ладом»³⁶.

Скіфи царські являли собою не просте етнічне племінне утворення, а згуртований дисципліною могутній військовий табір, організований з метою придушення та утримання у покорі численного населення великої країни, щоб забезпечити збирання з нього данини. Скіфи були кочівниками, але у політичній організації багато в чому близькими до ассірійців, урартійців і деяких інших, які здобули свої володіння у Передній Азії виключно силою зброї. Не випадково саме скіфський військовий кочовий табір так яскраво зображено в розповідях Геродота, духу яких дивовижно відповідають твори античних торевтів. На дорогоцінних виробках вони увічнили різні сцени з скіфського побуту, головним змістом яких є битви, дали зображення скіфів перед боєм і після нього, відтворивши кочівників з тією самою зброєю, що була виявлена в їхніх могилах.

³² Геродот, I, 106.

³³ Страбон, VII, 4, 6.

³⁴ А. П. Окладников. Очерки по истории западных бурят-монголов. Л., 1957, стор. 320.

³⁵ В. Рубрук. Путешествие в восточные страны, стор. 67.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 145.

При вивченні найдавніших цивілізацій Сходу дослідники розглядали як рабовласницьке кожне суспільство, де використовувалась рабська праця. З таких самих позицій свого часу підходили до вивчення скіфського суспільства, вважаючи його рабовласницьким, А. Г. Смирнов, Б. Н. Граков, а слідом за ними й ми.

У результаті поглибленого дослідження докапіталістичних формацій з'ясувалося, що на переході до класового суспільства у багатьох країнах стародавнього світу провідна роль у виробництві довго і стійко зберігалася за общинниками, тимчасом як праця рабів залишалась порівняно обмеженою. До такого розуміння перехідного періоду, здається, насамперед прийшли ті дослідники, які послідовно виступали проти так званої концепції азіатського способу виробництва, стверджуючи, що у цьому випадку мова повинна йти не про виділення особливої нової суспільно-економічної формації, а лише про уточнення наших уявлень, пов'язаних з перехідним періодом і рабовласницьким суспільством. «Декого бентежить,— пише В. М. Никифоров,— термін «рабовласницьке суспільство», він нібито обов'язково асоціюється з безроздільним пануванням класичних (грецьких і римських.— *О. І.*) форм рабства. Можливо, правильнішим був би термін «общинно-рабовласницький лад». Класичне рабство залишається у цьому суспільстві лише межею, до якої веде основна лінія розвитку; більшість при такому ладі становлять не раби, а поневолені общинники, причому й сам панівний клас довго виступає організованим у формі общини»³⁷.

Суспільний лад давніх народів, у яких сформувались класи й головна роль у виробництві при наявності розвинутого рабовласницького укладу належала общинникам, зараз, очевидно, правильно визначається як ранньокласовий. До таких народів слід зараховувати і скіфів, панівним станом у яких була військова аристократія; їй антагоністично протистояла маса простих кочівників-общинників, що втрачали соціальну незалежність, та раби, широко використовувані як у домашньому господарстві, так і в тваринництві. Все це дає підставу для висновку, що скіфське суспільство було ранньокласовим з властивою йому сильною рабовласницькою тенденцією.

Обгрунтовуючи такий висновок, мусимо визнати, що одна з сторін проблеми залишається нез'ясованою. Хоч ми й звертали увагу на велику роль, яку відігравали у скіфів данницькі відносини, але розкрити їх значення у рабовласницькій системі нам не вдалося. Підвладними племенами у скіфів Б. М. Граков вважав ілотів і пенестів, але цей погляд не знайшов підтримки. Вони не були закріпаченими, а зберігали в своїх внутрішніх справах племінну самостійність. Однак ідея існування у скіфів общинного рабства заслуговує на увагу. Жорстока експлуатація підкорених шляхом данини та воєнних грабежів — одне з основних джерел збагачення скіфської знаті — наближала їх до рабів. Скіфи царські вважали решту мешканців своїми рабами. Раніше, надаючи цьому переносного, метафоричного значення, ми, можливо, помилялися, бо поняття підвладний, полонений і раб визнавались у давнину однозначними. Враховуючи особливу роль данництва у скіфському суспільстві можна було б вважати його не ранньокласовим, а просто рабовласницьким, втім далеко не в усьому схожим за своїми формами з класичним давньогрецьким або римським.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

Классы и классовые отношения в Скифии

Резюме

В статье приводятся доказательства, что классовое общество у скифов сложилось в эпоху их выхода на арену истории в конце VII — начале VI вв. до н. э. Тогда же у них зарождается и государство.

³⁷ В. Н. Никифоров. Вказ. праця, стор. 32.

Скифам была свойственна весьма глубокая социально-экономическая дифференциация. Привилегированную часть общества составляла военная аристократия, владевшая многочисленными стадами и табунами, в руках которой сосредоточивались также большие богатства в виде ценной утвари, массы оружия и другого имущества. Основными производителями являлись простые скотоводы-общинники, значительная часть которых, утрачивая экономическую самостоятельность в виду недостатка скота и лошадей, впадала в бедность, становилась главным объектом эксплуатации со стороны знати и скифских богачей.

Выясняется, что в скифском обществе большое значение имело и рабовладение. Труд у скифов, как и у других кочевых народов, должен был применяться не только в домашнем хозяйстве, но также в самом скотоводческом производстве и в ремесле.

Источники богатств, которыми владела скифская знать, помимо эксплуатации своих общинников и рабов, следует видеть в сборах регулярной и нерегулярной дани с многочисленного разноплеменного земледельческого населения страны, подвластного скифам, и наконец в результатах их военных походов с целью ограбления своих соседей.

В итоге исследования делается вывод, что классы в Скифии формировались как сословия: главные антагонистические отношения в ней определялись наличием могучей в военном отношении знати и эксплуатируемой ею массы простых общинников. Становится очевидным, что скифское общество, в котором главная роль в производстве принадлежала общинникам, было раннеклассовым, как это подсказывается итогами современной дискуссии в советской науке о докапиталистических формациях. Ведущая тенденция в его развитии определяется большой ролью рабовладения у скифов.

К. В. ЗІНЬКОВСЬКИЙ

До проблеми трипільського житлобудування

Проблемі трипільських жител належить одне з чільних місць серед широкого кола питань, пов'язаних з вивченням Трипілья, тим більше, що усяка житлова споруда є складним культурно-побутовим комплексом, в якому відбиваються різні сторони життя стародавніх племен.

Досліджуючи трипільську культуру, археологи намагалися з'ясувати, що являли собою площадки — супроводжувані численними знахідками, загадкові об'єкти з шарів обпаленої глини, вкритої відбитками дерева. Г. Оссовський, В. В. Хвойка, Е. Р. Штерн та інші розглядали їх як пам'ятки поховального культу¹. Загальну підставу для цього висновку давав ряд фактів: обпалення глинобитних конструкцій, сліди вогню на знаряддях праці й посуду, а також знахідки перепалених людських кісток. М. Ф. Біляшевський, О. А. Спицин, К. Гадачек, С. С. Гамченко та інші дослідники вважали площадки залишками жител². Не існувало єдиної думки і щодо вигляду останніх. М. Ф. Біляшевський, О. А. Спицин розглядали шари обпаленої глини як підлогу або фундамент будівлі, покладений на землю, а С. С. Гамченко свого часу припускав, що трипільське житло складалося з кількох склепінчастих споруд. Поява таких суперечливих і разом з тим недостатньо обгрунтованих гіпотез була зумовлена, насамперед, надзвичайно складними розкопками площадок,

¹ Ossowski. Sprawozdanie z wycieczki paleoethnologicznej po Galycyi w r. 1889.— Zbiór wiad. arch., XIV. Krakow, 1890; В. В. Хвойко. Раскопки в 1901 году в области трипольской культуры.— ЗРАО, т. 5, вып. 2. СПб., 1904; Э. Р. Штерн. Доисторическая греческая культура на юге России.— Труды XIII АС, т. I. М., 1907.

² Н. Ф. Беляшевский. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губ.— АЛЮР, т. II. К., 1900; А. А. Спицын. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого Киевской губернии.— ИАК, вып. XII. СПб., 1904; K. Hadaček. Slady epoki tak zwanej archaiczno-mykeńskiejszej we Wschodniej Galycji.— Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne, t. IV. Warszawa, 1901.